

DE ZUID-HOLLANDSCHE EILANDEN IN DEN ROMEINSCHEN TIJD EN DE ZUIDELIJKE ROUTE VAN DE PEUTINGERKAART

DOOR JHR. DR. H. J. L. TH. VAN RHEINECK LEYSSIUS

A. DE AARDRIJKSKUNDIGE TOESTAND

IN de Toelichting tot de nieuwe kaarten van de Zuid-Hollandsche waarden en eilanden in 1300 en 1421, welke begin 1939 als verbeterbladen van den Historischen Atlas werden uitgegeven, ontwierp ik aan de hand van den toestand, zooals die daar voor het jaar 1300 is gegeven een schetsmatig beeld van den toestand dier eilanden omstreeks het jaar 1000, een beeld, dat sterk afwijkt van het door Ramaer in de Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis van 1932 geteekende, dat m.i. als onjuist moet worden verworpen.

Thans wil ik een stap verder terug doen en – hoe gewaagd zulks ook lijkt – trachten een, zij het uiteraard zeer rudimentair, beeld te ontwikkelen van den toestand van dit gebied in den Romeinschen tijd. Dat zulks, ondanks de vele tusschen liggende eeuwen niet geheel en al ondoenlijk blijkt, danken wij aan de in gezegde Toelichting aan het licht gebrachte omstandigheid, dat men in de 13de eeuw niet, zooals tot voor kort werd aangenomen, leefde in een tijdperk van opkomst der betrokken gronden uit het water, maar in hoofdzaak nog in een tijdperk van voortschrijdende afbraak.

Derhalve zijn de gegevens, welke ons zijn overgebleven, afkomstig uit een tijd, waarin de spons nog niet al te zeer over de landkaart was gegaan. Onze voorouders zouden gezegd hebben, dat de ons overgeleverde aardrijkskundige namen voor een groot deel nog „bi staenden lande” tot stand waren gekomen.¹⁾

Het zij mij vergund vooraf zeer in het kort en zonder argumentatie een deel van het beeld te herhalen, dat ik in gezegde

1) Het behoeft geen betoog, dat waar in het onderstaande een archivaris aan het woord is, werd uitgegaan van de historisch-geographische bronnen. De conclusies werden achterna echter zooveel mogelijk getoetst aan de beschikbare geologische gegevens. Speciaal het belangrijke werk van Dr. T. Vink, „de Lekstreek”, dient in dit verband te worden genoemd.

Toelichting van den toestand van het Striene en Maasdelta omstreeks het jaar 1000 ontwierp, een beeld, dat bijna uitsluitend werd verkregen door van de nieuwe kaart van 1300 later ontstane wateren weg te laten en aldus de oorspronkelijke delta uit te pellen.

Oost en West Voorne maakten, zoo werd waarschijnlijk gemaakt, met het geheele verdere Voornsche land tot aan de rivier de Mare, d.w.z. tot aan het land van Heenvliet, Abbenbroek en den Zuidlandschenpolder, aanvankelijk één aaneengesloten gebied uit, waarvan het uitspringende Zuid-Oostelijk deel den naam Oosthoek droeg, terwijl, zooals met stelligheid werd aangetoond, de Suthmare, de voorlooper van het breede water de Gote, Oostvoorne eerst sinds 1214 in tweeën deelde.

De gouw Schouwen, „Scaldis”, strekte zich, gelet op de bekende oorkonde van 967, waarin de „villa Berghis” „in pago Scaldis” is geplaatst, naar ik meen, aanvankelijk uit langs den geheelen toenmaligen oever van de (Ooster) Schelde, welke rivier destijds n.f. niet langs, maar dóór het huidige O. einde van Z. Beveland over Schoudee stroomde, terwijl de lange N.O. grens niet onwaarschijnlijk werd gevormd door de zich bij Bodemaerort uit de Striene afsplitsende, tot voorbij Dirksland, waar zij in het Sunnonmeri uitliep, te traceeren rivier de Bodemare (Bordemare?).

Dirksland en Grijsorde, klaarblijkelijk aanvankelijk één eiland vormend onder den naam Dirksland van Grijsorde, behoorden dan ook aanvankelijk vermoedelijk tot Schouwen, werden althans uit het voormalig bezit van het geslacht van Zierikzee in 1278 door den heer van Voorne door koop verworven.

In de gouw Scaldis moet de zee reeds vroeg zijn ingebroken, waarbij het Scaldimare ontstond, dat op den duur zich uitbreidde met het reeds uit 766 bekende een breed haf achter West Voorne vormende Sunnonmeri, waarvan de doode hoek tusschen O. en W. Voorne den naam Flakkee (Vlak ee = vlak water) zal hebben verkregen.

Dit haf, waarvan het ontstaan moeilijk is te dateeren, stond in N. W. richting door de Mare met den Maasmond in verbinding.

Uit de namen Grevensee (= 's-Gravenwater) en Greveninge, valt niet onwaarschijnlijk af te leiden, dat de verdere progressie van het groote water landwaarts in, in vroeg graaflijken tijd plaats vond.

Uit de O. Schelde stroomde, minstens van het niet ver van Poortvliet gelegen poldertje Nieuw Stryen, maar vermoedelijk van een veel meer stroomop gelegen punt uit, ¹⁾ de kronkelende Striene, welke althans in het Noorden bijna overal de W. begrenzing vormde van de heerlijkheid van dien naam. Uit deze Striene scheidde zich, zooals wij reeds zagen, bij Bodemaerort (= de punt of hoek van Bodemaere) de Bodemare af, welke tusschen het Ortmoer en Grisoerde en vervolgens tusschen Sommelsdijk en Dirksland doorstroomde.

Dirksland en Grisoerde, alsmede de Bodemare, werden eerst later door het Grevensee doorbroken.

Uit deze Bodemare splitste zich al spoedig de rivier de Tille af, nog kenbaar aan het watertje de Tille op Over-Flakkee en aan het op oude kaarten voorkomende eilandje Tillemonde, ruim 1 K.M. ten Zuiden van Piershil, alwaar de Tille uitstroomde in de iets Z. dan Strienemonde uit de Striene komende Borde of Borre, welke langs het latere dorp Zuidland stroomend bij Heenvliet in de Maas uitmondde. De Bovenmond van deze Borde droeg later den blijkbaar verbasterden naam Bommelskous (kous is nog in schipperstaal oog of opening), terwijl het N.W. deel Bornisse heette. Nog ten W. van het eerst veel later ontstane Spui, nabij Simonshaven, treft men den naam „schor(re) Borre” op oude kaarten aan, hetgeen aantoont, dat Borre en Bornisse aanvankelijk één rivier vormden. Het land tusschen Striene, Bodemare, Tille en Borde heette Borwoudsmoer, het tusschen Borde en Maas gelegen land Putte. Ten W. van de Tille strekte zich het Beningherland uit, dat reeds vrij vroeg in O. richting door de, aanvankelijk slechts eene ondiepe dwarsverbinding tusschen Bodemare en Tille vormende, Honslo en door het water de Beninghe werd doorbroken. ²⁾

Ten W. van de Bornesse moet tusschen deze rivier en de

1) Omtrent den bovenloop van de Striene tasten wij voorshands in het duister.

2) Een lo was een ondiep water in tegenstelling tot een hey of heydiep.

Mare, de Hellemare en de Maas een eiland of een samenstel van eilandjes hebben gelegen ter plaatse van Heenvliet en Abbenbroek.

Rechts van de Striene moeten de verschillen tusschen c. 1000 en 1300 minder groot zijn geweest, daar weliswaar de Striene door het groote water was bereikt en doorbroken, maar de groote wegspoeling van land ten O. van die rivier nog niet had plaats gehad.

Hetgeen in de bovenstaande schets van den toestand omtrent het jaar 1000 over de Borre of Borde werd gezegd is voor ons huidige doel, nl. nog verder teruggrijpen in de historische ontwikkeling, althans naast het omtrent Scaldimare en Sunnonmere betoogde, het belangrijkste. De in 1934 sinds eeuwen voor het eerst weder als voormalige rivier bekend geworden Borde of Borre,¹⁾ waarvan het verloop echter nog wordt aangegeven door de watertjes Borrekeken,²⁾ Groote Gat en Bernisse, splitste zich vlak bij de uitmonding van de Striene in de Maas in W. richting af, boog, na bij Tillemonde de Tille te hebben opgenomen, naar het N.W., om langs Heenvliet in de Maas uit te monden. Reeds de naam Tillemonde wijst er op dat de langgerekte Tille ter plaatse in een belangrijker water uitstroomde. De voor gezegd beloofde argumenten zoeke men in gezegde Toelichting. Aan het terzake geleverde betoog werd voorts de veronderstelling toegevoegd, dat deze rivier oorspronkelijk een Maasarm en wel de Zuidelijkste Maasarm is geweest, hetgeen uiteraard mede zou brengen, dat de naam Striene, gezien de ligging van Strienemonde, in later tijd iets naar het N. is opgeschoven.

Gaan wij thans in het kort de argumenten na, welke er ons toe moeten brengen in de Borde niet slechts een Maasarm, maar zelfs den oorspronkelijken hoofdstroom van de Maas te zien.

Ten eerste wordt de Bornesse in middeleeuwsche bronnen als de N. grens van Zeeland vermeld. Door de constateering, dat Borre of Borde en Bornesse (Bernisse) één rivier waren, wordt, te meer waar het mogelijk lijkt den naam van die

1) Zie de schetskaart van de hand van schrijver dezes in het December-nummer van het Haagsche Maandblad van dat jaar.

2) Op oude kaarten vaak Bordekeken.

12. DE ZUID-HOLLANDSCHE EILANDEN
TEN TIJDE DER ROMEINEN.

rivier met het woord bord of boord (= zoom of grens) in verband te brengen,¹⁾ gezegde Noordgrens van Zeeland tot aan de Striene verlengd, hetgeen haar, daar de Striene als de O. grens van een groot deel van Zeeland mag worden beschouwd, veel begrijpelijker maakt.

Nu wettigt m.i. het feit, dat ook de Maas overal eene uiterst belangrijke grens vormde, op zichzelf al dadelijk het vermoeden, dat de Borde of Borre de oorspronkelijke voortzetting van die rivier is geweest en den naam van Borde, of grenswater eerst heeft verworven, toen de hoofdstroom zich had verlegd naar het bed, dat op de kaart van 1300 is weer gegeven.

Dit zou dan moeten zijn, toen de Strienemonding in Noordelijke richting in verbinding kwam met het Brederake, d.w.z. met de Waal, waarvan het Brederak een onderdeel en eene uitbreiding vormde.²⁾

Een tweede argument voor de veronderstelling, dat de Maasloop van Strienemonde tot Puttestein niet de oorspronkelijke is geweest, schijnt te ontleenen aan het min of meer Z.N. verloop van den linker Maasoever, welke bijna haaks staat op het stroomopwaartsche deel van de Maas. Daar de plaats van het kasteel Puttestein ten O. van Oud-Beyerland nabij den dijk van den Bosschepolder sinds de hoogst belangrijke vondst van Mr. Tresling³⁾ goed vast staat en eveneens zeker is, dat de Oud-Beyerlandsche vliet het W. deel van de Maas heeft uitgemaakt,⁴⁾ valt aan dit beloop niet te twifelen.

Een derde argument is te ontleenen aan het feit, dat, zooals aanstonds zal worden aangetoond, een Albarenswaal of Barendswaal genoemde Waalarm, van Ridderkerk over Barendrecht, bezuiden langs Carnisse, ja misschien zelfs nog zuidelijker om Heinenoord, vervolgens langs de Zantelwetering benoorden en waarschijnlijk ook bezuiden om de kern

1) Zie omtrent deze beteekenis o.a. Goetschalckx, Bijdragen, byzonderlijk tot de geschiedenis van het aloude hertogdom Brabant, jaarg. 1914, pag. 10 en 11.

2) Ten deele misschien ook de afsnoering van een meander.

3) Mr. J. D. Tresling: Rondom de Binnenmaas, pag. 197 en 155.

4) Jhr. Dr. Th. van Rheineck Leyssius: Uit de wordingsgeschiedenis van de Zuid-Hollandsche eilanden. (Haagsch Maandblad, Dec. 1934).

van Allebrandswaard en verder mogelijk langs den Walhoek-schedijk ten W. van Poortugaal stroomde. Immers of de Maas en de (Barends)waal stroomden aanvankelijk met veel geringere breedte over grooten afstand vlak bijeen en ontmoetten elkaar eerst tusschen Poortugaal en Hoogvliet, of, wat mij veel plausibeler voorkomt, de rivier heette hier oorspronkelijk Waal of Barendswaal en niet Maas.

Dat men oudtijds rekende met eene vrij Zuidelijke uitgestrektheid van het Maasdelta, blijkt wel uit sommige 16de eeuwsche kaarten, waar de naam Maas zelfs Zuidelijk op is opgeschoven tot nabij het dorp Stryen.

Moge geen der bovenstaande argumenten opzichzelve een volkomen bewijs opleveren, zoo wil het mij toch voorkomen, dat zij gezamenlijk voldoende grondslag vormen voor een oordeel op aanwijzingen, een oordeel, dat moet luiden, dat de Borde met de Bornisse eens niet slechts de Zuidelijkste Maasarm, maar eens tevens de hoofdarm van de Maas is geweest, terwijl de latere Maas van even bezuiden Strienemonde tot Puttestein aan een doorbraak haar ontstaan te danken had.

Curieus is, in verband met den aldus gereconstrueerden oudsten Maasloop, dat het sinds lang als oude Maasmond bekende water de Hey bij Terheyde vrijwel in het verlengde valt van de Bornesse. Aanvaarding van het bovenbetoogde beloop van de Borre-Maas en van de Tille is beslissend voor de vraag waar het immensum os, het breede Helinium der Romeinen moet worden gezocht.

Immers deze gecombineerde Maas-Rijnmond kan dan, daar hij bezwaarlijk Tille of Borre kan hebben gekruist, met geen mogelijkheid elders dan benoorden Oostvoorne hebben gelegen en wij mogen m.i. veilig in den breeden middeleeuwschen Maasmond tusschen Oost-Voorne en Terheyde het Romeinsche Helinium, of juister, den mond daarvan zien.

Het is dan ook volkomen tenonrechte, dat men dezen zee-mond vaak op de klank af bij Hellevoetsluis heeft geteekend. Hellevoetsluis ontleent trouwens, evenals het geheele vroegere Hellevoeterland, den naam via den veel Noordelijker gelegen Oud-Hellevoeterpolder aan het bij Zwartewaal in de Nieuwe Maas mondend watertje de Helle of Holle Mare, aan welks voet (Oud) Hellevoet was gelegen. Zoo dus de naam

Hellevoet iets te maken heeft met het Helinium, wijst ook deze op de Nieuwe Maas, en kan hoogstens het vermoeden wekken, dat een inbraak door een mogelijk gecombineerden mond van Mare en Hellemare den Noordelijker gerichtten Maasloop nabij den mond heeft doorbroken en zoo den reusachtigen Maasmond heeft geschapen. Waarschijnlijker is echter, dat de naam Hellemare is ontstaan, toen de Mare door eene nieuwe korte verbinding met het Hellinium verkreeg.

Met opzet sprak ik hierboven slechts van den mond van het Helinium, want naast het voorgaande rijst al dadelijk de vraag, hoe het gesteld was met de rivier bezuiden Rotterdam en Vlaardingen, welke later Maas heette, maar, naar reeds geruimen tijd is bewezen, in de middeleeuwen den naam Merwede droeg, een naam, welke later de rivier is opgekropen.

Gezien het feit, dat Lek noch Holl. IJssel hun naam tot de toenmalige Maas voortzetten, terwijl de naam Merwede eerder een moerasgebied, dan een rivier schijnt aan te duiden, is er m.i. alle aanleiding na te gaan, of er soms ook aanwijzingen zijn, dat deze rivier aanvankelijk, hetzij in het geheel niet bestond, hetzij een aanmerkelijk minder belangrijk water is geweest. Inderdaad meen ik, dat er twee zaken zijn, welke er op wijzen, dat de breede aanvankelijk Merwede geheeten Nieuwe Maas door een doorbraak in O. richting van uit den Maasmond, het Helinium, is ontstaan en wel door een doorbraak, welke in Romeinschen tijd plaats vond.

De eerste belangrijke aanwijzing dienaangaande, is gelegen in het beloop van den ons op de Peutinger tabel bewaard gebleven Zuidelijken Romeinschen heerweg door ons land, zooals ik dit straks uitvoerig hoop te ontwikkelen en aannemelijk te maken. Volgens dit beloop toch strekte zich het grootste, vrijwel rechte stuk van dien heerweg van nabij den Kop van het Land langs den Reeweg uit tot het Zwijndrechtsche veer en verder in vrijwel dezelfde richting langs den Langen weg door den geheelen Zwijndrechtsche waard. Dit ongeveer 14 K.M. lange traject nu was, doorgetrokken over Barendrecht – de plaats van overtocht over de Barendswaal – vrijwel recht op Vlaardingerambacht gericht, hetgeen de overtuiging schenkt, dat deze weg, welke, zooals wij zullen zien, ten tijde van de Peutinger tabel deze plaats slechts ten koste

van een aanzienlijken omweg in Noordelijke richting over IJsselmonde, Kralingscheveer, Crooswijk en Overschie bereikte, bij den aanleg recht op Vlaardingerambacht was gericht en eerst later noodgedwongen tot gezegden grooten omweg werd gebracht. Welke andere oorzaak zou er echter kunnen zijn voor een dergelijk verlaten van het rechtstreeks op het doel gerichte traject dan eene niet te bedwingen overstroming, met andere woorden een op zich zelve lang niet onwaarschijnlijke verdere inbraak van de zee door het Helinium in O. richting?

De tweede aanwijzing voor een doorbraak van uit den Maasmond in O. richting, is gelegen in de sporen welke nog zijn aan te wijzen van een Dollartvormige kom, welke zich lang geleden, zeer ruw geschetst, moet hebben uitgestrekt tusschen de Z. punt van den Kralingschepolder, Crooswijk, Overschie, Schiedam, Pernis, den Zuidelijken dijk van Charlois en het dorp IJsselmonde.

Het bestaan van bedoelde Dollartvormige kom dient in twee gedeelten te worden aangetoond, of liever het N. deel blijkt ten duidelijkste uit het bekende beloop van de oudste bedijking van Schieland, welke zich met een boog over Crooswijk en Overschie uitstreckte en uit de evenzeer bekende achter-eenvolgende inpolderingen tusschen Rotterdam en Schiedam.

Wat het Z. deel betreft, zij opgemerkt, dat men tot nog toe meest heeft aangenomen, dat de Riederwaard tot het laatste kwartaal van de 14de eeuw een gesloten eiland vormde, dat eerst door het hooge water van 1375 werd doorbroken, waardoor een tusschen Waal en Merwede gelegen en eerst zeer geleidelijk aan weer ingedijkt moerasgebied ontstond, dat echter uiteraard geen verband kon houden met de baai, welke m.i. veel vroeger ten N. van de rivier moet hebben bestaan.

Ik heb echter in de boven reeds herhaaldelijk genoemde Toelichting aangetoond, dat de Merwede zich in 1243 om Catendrecht in Z. richting tot de N. zijde van Pendrecht uitstreckte, zoodat reeds toen een deel van de onderwerpelijke Merwedebaai aanwezig was. Tusschen 1315 en 1319 zien wij vervolgens de graaf met den ambachtsheer van Pernis, Jan van Almonde, en eenige andere aanzienlijken, samen de

Heyffele bedijken. Ramaer heeft hier, mogelijk terecht, slechts het tot stand brengen van den Deyffelschepolder in willen zien. Zoo dit juist is, moet echter de bedijking van de Kuesche Hey (o.m. het gebied van den huidigen polder Kiesheid, waardoor 's-Gravenambacht tot stand kwam), zijn voorafgegaan.

In ieder geval zien wij, dat zich in het midden van de 13de eeuw tusschen Pernis, het land van Roon en het ambacht Catendrecht een ruime baai uitstreckte, welke de W. helft vormde van de bovenveronderstelde ruimere baai.

Dat Catendrecht, hetwelk reeds in 1197 als ambacht voorkomt, aanvankelijk bijna de geheele O. helft van deze baai heeft gevormd blijkt duidelijk uit de eigenaardige wijze, waarop het als eenig Puttensch gebied over de Hey in O. richting uitsprong, immers dit wijst op eene natuurlijke grens voor de Catendrecht aan de Z.O. zijde omgevende gebieden van Barendrecht en IJsselmonde, een natuurlijke grens, welke door den oever van de Merwede baai zal zijn gevormd, waarbinnen dan later Catendrecht tot stand kwam. Deze natuurlijke grens was slechts in het O. vervangen door eene volkomen rechte lijn, zooals bij deeling van buitenland placht te worden getrokken. Indien deze op den toren van Hilligersberg gerichte grenslijn inderdaad de oorspronkelijke is, zou zij als aanwijzing van eene van het Z. uitgaande bedijking, mede een bewijs vormen voor de veronderstelde kom.

Bij het hier betoogde sluit zich aan, dat volgens een op oude rekeningen gebaseerde mededeeling van Oudenhoven¹⁾ de oorspronkelijke Riederwaard slechts de ambachten O. en W. IJsselmonde, Reyersambacht (Ridderkerk), O. en W. Barendrecht, Carnisse en Pendrecht bevatte. Doorslag gevend is Oudenhoven's mededeeling echter niet, daar de Puttensche ambachten, waaronder Catendrecht, uiteraard niet in graaflijke rekeningen voorkwamen en Oudenhoven zich over den aard der door hem geraadpleegde rekeningen niet uitlaat.

Voor de bedijking van Catendrecht zal de, zij het vrij zeker reeds sterk verlande baai in haar geheel aanwezig zijn geweest en er is dan ook voor zoover ik zie, geen enkel bezwaar aan te nemen, dat de geheele baai, zooals vorm en ligging meebrengt, tegelijk met de N. baai is ontstaan, toen de zee,

1) Oudenhoven: Beschrijving van Zyudt-Holland, pag. 250.

uit den Maasmond in O. richting ingebroken, aanvankelijk onvoldoenden uitweg naar het O. vindende, een groote, vrijwel ronde kom uitgroef.¹⁾ Wanneer een dergelijke kom later, veel door een nieuwe doorbraak, soms ook door menschenhand, met een groote rivier in verbinding trad, placht die rivier een dieper bed uit te slijpen, terwijl de kanten meer en meer verlandden. Dit nu is precies het uiteraard zeer langdurige proces, dat hier moet hebben plaats gehad en waarvan wij de laatste sporen waarnemen bij de achtereenvolgende bedijkingen tusschen Rotterdam en Schiedam en bij de eind 13de eeuwsche bedijkingen tusschen Catendrecht en Pernis. De belangrijke vraag, wanneer dit vele eeuwen vorderend verlandingsproces, dat eenigzins een parallel vindt in het ontstaan en gaandeweg weder droog komen van den Biesbos, is ingezet, of liever, wanneer de vorming van gezegde kom plaats vond, is door het voorgaande tevens beantwoord.

Immers, hoewel men het in het algemeen niet licht zal wagen van de 13de eeuw naar den Romeinschen tijd terug te gaan, bewijst het omleggen van de Peutinger route, dat dit tijdstip dient te vallen *tusschen de bezetting van het Z. deel van ons land door de Romeinen en het tot stand komen van het origineel van de Peutingertabel.*

De meest interessante vraag, welke ons nog rest, nl. wanneer de zeeboezem, welke toen het verlandingsproces zekeren voortgang had gemaakt den naam Merwede (= meerweide) verkreeg, verder het land invrat, moet ik helaas vooralsnog onbeantwoord laten.

In het algemeen is het, bij de behandeling van deze materie, gemakkelijker de volgorde der processen aan te toonen, dan deze te dateeren. Zeker is, dat de den geheelen Riederwaard

1) Zeer goed mogelijk is, dat op den duur ook het land tusschen Poortugaal en Pernis, zij het tijdelijk, is verloren gegaan, maar dan toch stellig niet volkomen, daar men anders later den riviernaam Waal niet meer, zooals wij zagen, ten Z.W. van Allebrandswaard zou aantreffen. Is het te gewaagd te veronderstellen, dat de naam van het oudtijds aan de Waal (Rhenus Gallicus) gelegen dorp Poortugaal, aan eene Romeinsche Waalhaven Portus Gallicus, is ontleend? Eene andere mogelijkheid schijnt echter stichting van dit dorp kort na een der met de kruistochten samenhangende Hollandsche veldtochten in Portugal.

bedreigende uitbreiding van de Merwedebaai – immers Barendrecht, Reyerwaard en Zwijndrechtsche waard zijn tijdelijk overstroomd geweest – dwars door de oude rivierloopen heensloeg en de Noord, oudtijds Merwede genoemd, deed ontstaan¹⁾. Indirecte gevolgen waren verder het uitslijpen van de straks te bespreken Slee tot de huidige rivier de Merwede en het ontstaan van eene rechtstreeksche verbinding tusschen de, voor dien vermoedelijk ten W. van den polder Donkersloot naar de Barendswaal en mogelijk ten deele N. om Stormpolder naar de beneden IJssel afvloeiende Lek. Daar door de rechtstreeksche verbinding van de Lek met onzen zeeboezem een aanmerkelijk kortere weg voor de afvloeiing van het Rijnwater werd geschapen dan die langs IJssel en Oude Rijn, is begrijpelijk, dat deze rivieren aan belang inboetten. *De verlanding van den Katwijkschen Rijnmond is dan ook m. i. voor een groot deel een gevolg van het ontstaan en de verdere inwerking van het Helinium.*

Het bovenveronderstelde brengt ook nog andere vragen mede, bijv. waar vloeiden voor het ontstaan van gezegde ronde baai de IJssel en de Rotte af. Deze vraag zal gezien de groote verwoesting, welke in de betrokken streek door het water is aangericht, wel nooit met eenige zekerheid zijn te beantwoorden.

De IJssel kan bijv., na de Rotte te hebben opgenomen, langs Vlaardingen in den Maasmond zijn uitgevloed. Even goed is echter mogelijk, dat hij voor het ontstaan van de groote doorbraak zijn verlengde vond in den Riederwaard, bijv. tusschen O. en W. IJsselmonde.

Daar Ridderkerk oudtijds Barendswaal schijnt te hebben geheeten,²⁾ mag men dunkt mij, tusschen Ridderkerk en Barendrecht een voormalig water de Barendswaal veronderstellen. Uit Leenkamer 78 fol. 95vo en fol. 97 blijkt voorts, dat er in 1366 en 1380 ten Z.W. van Allebrandswaard, een, toen van de Maas onderscheiden water de Waal lag. Aan eene

1) Ook Dr. Vink acht de Noord eene jongere formatie. Zie „De Lekstreek”, blz. 330.

2) Oudenhoven, t.a.p. blz. 251. Deze plaats geeft als begrenzing van Woude „Ridderkerk ofte Barentswale aen den Zuyteynde”. Men kan dit ook zoo lezen, dat de plaats niet zoo heette, maar aan de Barendswale was gelegen. Voor de reconstructie van de Barendswaal komt dit echter op hetzelfde neer.

mededeeling van den archivaris van Schiedam, Mr. Drs. A. van der Poest Clement, dank ik thans de zekerheid, dat ook de Zantelwetering in Allebrandswaard, d.w.z. de N. grens van het oorspronkelijke eiland van dien naam, in 1561 Waal heette.

Zulks blijkt uit de kohieren van den tienden penning van dat jaar betreffende Roon en Allebrandswaard. Daar Allebrandswaard, ook wel Albarenswaard genoemd, in gezegde kohieren als Brantswaert voorkomt en Brant en Barend dezelfde voornaam is, (mogelijk in dit geval een afkorting van Allebrand) mag men aannemen, dat er van Ridderkerk (= Barendswaal), langs Barendrecht, de Zantelwetering en mogelijk zelfs nog ten deele langs den Walhoekschedijk, een rivier de Waal of Barendswaal stroomde.

De naam Carnisse, welke hoek beteekent, maakt het minder waarschijnlijk, dat een belangrijk water dit ambacht in tweeën deelde, terwijl ook het in later tijd langgerekte, maar naar mij kort geleden uit oude bronnen is gebleken, oorspronkelijk Z.W. tot tegenover Heinenoord strekkende¹⁾, ja, dit mogelijk aanvankelijk zelfs omvattende ambacht Pendrecht wel niet zal zijn doorsneden. Een en ander brengt mede, dat, waar de omweg N. van deze beide ambachten tot het Z.O. einde van de Zantel op verschillende gronden onwaarschijnlijk lijkt, de Barendswaal minstens Zuidelijk om Carnisse moet zijn gestroomd, zoodat dus de om den Zwijndrechtschewaard stroomende Waaltak weder werd opgenomen. Dit kan verklaren, dat de rivier stroomafwaarts blijkbaar in verschillende tijdvakken bij afwisseling Waal en Allebrantswaal heeft geheeten.

De naam Allebrandswaard maakt waarschijnlijk, dat deze waard „op de rivier” heeft gelegen, d.w.z. aanvankelijk aan alle zijden door deze werd omspoeld.

Meer dan deze spaarzame gegevens heb ik omtrent de hervonden Barendswaal niet kunnen verzamelen, zoodat wij voorloopig naar haar meer preciese beloop slechts kunnen gissen. Mogelijk vormde zij de N. en W. grens van het ambacht Oost-Barendrecht, zij zou dan langs den Zevenbergsche weg en vervolgens langs het dorp Barendrecht zijn ge-

1) Het uit twee afzonderlijke ambachten bestaande Pendrecht werd oogen-schijnlijk reeds door de Kuhe verdeeld.

stroomd. Het ambacht West-Barendrecht zou zich dan langs haren Westelijken oever hebben uitgestrekt.

In 1402 wordt gesproken van den, aan het Brederak grenzenden, „oert van Carnisse”,¹⁾ den hoek van Carnisse.

De in de woorden „oert” en „nisse” gelegen herhaling van het begrip hoek, maakt het waarschijnlijk, dat ter plaatse in 1402 nog een kenlijke hoek bestond. Waar echter niet slechts deze uiterste hoek, maar tevens een ten W. van den Carnisserweg in Barendrecht gelegen, niet onbelangrijk ambacht, den naam Carnisse droeg, werd mogelijk²⁾ ook de W. grens van dit ambacht, althans op het tijdstip, waarop de naam werd gegeven, door water gevormd, welk water dan eene verbinding moet zijn geweest tusschen de min of meer ronde Merwedebaai en het Breederak.

Verplaatsen wij ons thans een heel eind naar het O. en bespreken wij de vraag, of de Merwede tusschen Gorinchem en Dordrecht, welke op het eerste gezicht, ondanks den afwijkenden naam, als een stuk van de Waal is te beschouwen, zulks inderdaad wel altijd is geweest.

Het recht op de groote rivieren was in het Duitsche rijk van oudsher aan den Koning voorbehouden en men noemde dergelijke rivieren dan ook Koningsstroomen. Het wassen van de macht der graven bracht echter mede, dat op den duur dit recht, evenals zoovele andere regale rechten, hetzij practisch, hetzij door het verleenen van bepaalde gunsten, aan laatstgenoemde landvorsten overging. Nu doet zich het merkwaardige, door Dr. Korteweg in zijne disertatie uit de veerrechten en den grondeigendom aan weerszijden van de Merwede, geconstateerde feit voor, dat het stuk Merwede tusschen Gorinchem en Dordrecht, geen Koningsstroom was. Dit brengt vanzelve de veronderstelling mede, dat dit Merwededeel niet van ouds eene groote rivier is geweest, maar als een nieuwere vorming is te beschouwen, eene veronderstelling, welke bevestiging vindt in hetgeen Dr. Vink in „De Lekstreek” omtrent deze rivier heeft medegedeeld (pag. 379).

1) v. Mieris III, 754. Het is mij bekend dat het begrip oort zich somtijds heeft uitgebreid tot buitenland zonder meer.

2) Mogelijk is echter ook, dat het Breederak, om het Z. van Carnisse een bocht naar het N. makend, den naam deed ontstaan, welke zich later tot het geheele ambacht uitstreekte.

Voorts valt op, dat aan de Merwede de plaatsen Sleeuwijk en Sliedrecht zijn gelegen, hetgeen de vraag doet rijzen, of de langs die plaatsen stroomende Merwede soms te eeniger tijd Slee, Slie of Sloe heeft geheeten, een naam, welke nu daar gelaten of er verband kan zijn met een later uitgeslepen slenk of gleuf, voor water geenszins ongewoon is.

Een derde gelijksoortige naamsvorming, welke ons ter zake de noodige zekerheid verschaft, is het ten Z.O. van Sliedrecht aan de Z. zijde van de Merwede gelegen gors Sledijk. (Zie kaart n°. 1896 v. h. Algem. Rijksarchief).

De beide hierboven genoemde redenen gezamenlijk, dwingen ons dan ook om te zien naar een ander verloop van de Waal.

Ten N. van de Merwede vermocht ik behoudens misschien de Matena en het ten W. van de Matena gelegen stuk Alblas, terzake geenerlei mogelijkheid te ontdekken, maar ten Z. van die rivier werd het oog getrokken door den op kaart n°. 11 van de verzameling Bodel Nyenhuis, W.Z.W. van Werkendam voorkomenden naam „OudeBeeck”, waarvan het laatste woord den naam stellig terugbrengt tot voor den St. Elisabethsvloed.

Ook de naam van het ambacht en van het water van Houweninge, zou heel misschien van „oude inge” afkomstig kunnen zijn. Hoe onzeker deze beide aanwijzingen ook mochten zijn, er was voldoende aanleiding eens uit te zien naar water, waarvan de naam met „oud” samenhang.

Nu kan de naam van de groote heerlijkheid Altena (voorheen Autena geschreven) het oude water beteekenen; zulks blijkt met stelligheid uit den naam van den een boog Zuidelijk om Vianen vormenden polder Autena, welke zichtbaar een ouden rivierarm markeert en het is dus geoorloofd ook hier ten Z. van de Merwede een rivier de Oude A te veronderstellen, een rivier, welke wij hoogst waarschijnlijk¹⁾ nog vermeld vinden in een keizersoorkonde van 966 als „fluvium Huoltena” „in comitatu Testrebatensi” (d.i. in het graafschap Teisterbant).²⁾

1) Hoogstwaarschijnlijk, maar nog niet zeker; ten slotte zou ook het korte riviertje ten Z. van Vianen kunnen zijn bedoeld. Daar het zeer oude slot Hagestein echter reeds op het hoogste deel van den uit dezen rivierarm ontstanen fluviatielen rug was gebouwd (Vink t.a.p. blz. 130), zal deze arm toentertijd wel niet meer hebben bestaan.

2) v. Goor's Beschrijving van Breda, pag. 404. Deze oorkonde is vermoedelijk geïnterpoleerd, maar dit doet weinig af aan hare waarde als aardrijkskundige bron.

Zonder ons in voorloopig niet voldoende gefundeerde gissingen te begeven omtrent het preciese beloop van de hervonden rivier, mogen wij toch wel concludeeren, dat de Waal aanvankelijk Zuidelijker stroomde dan de Merwede en na het uitslijpen van laatstgenoemde rivier, tengevolge waarvan zich de hoofdstroom had verlegd en het verlandingsproces in het oude bed was begonnen, den naam Oude A of Oude Water heeft gedragen, een wetenschap, welke ons zeer te pas zal komen bij het bespreken van den Peutingerweg, waar wij thans toe overgaan.

B. DE ZUIDELIJKE PEUTINGER ROUTE

1. Beloop van de Grave

Op grond van het feit, dat de naar Maasdam stroomende Maas eens de Noordgrens had uitgemaakt van de Nassausche bezittingen in Zuid-Holland, heeft eene door de regeering ingestelde commissie zich in den aanvang van de 16de eeuw veel moeite getroost, het beloop van dit, met den geheelen Hollandschewaard, in 1421 verdwenen rivierdeel te reconstrueeren.

Rechtstitels werden vertoond, talloze getuigenverhooren afgenomen, terwijl ook onderzoekingen ter plaatse werden ingesteld. De resultaten werden neergelegd in een lijvig proces-verbaal van het jaar 1521. Dit proces-verbaal bevat, zooals van zelf spreekt, naast de rechtstreeks op de Maas betrekking hebbende gegevens, ook talrijke andere de betrokken streek rakende mededeelingen. Een deel dier mededeelingen betreft een langen ongeveer midden tusschen de Maas en de Merwede gelegen en voor de middeleeuwen zeer merkwaardigen weg, welke reeds voor den St. Elisabethsvloed met den naam Grave werd aangeduid.

De aan gezegd proces-verbaal omtrent dien weg te ontleenen feiten zijn weliswaar niet zeer talrijk, maar naar mijne meening, toch in hoofdzaak helder en duidelijk, hetgeen, waar men ter zake aan de sterk uiteenlopende oude kaarten niet veel heeft, van veel belang is. Immers men kan uit de zeer verspreide gegevens als voornaamste richtlijnen het volgende bijeengaren:

1°. dat deze tusschen sloten gelegen weg zich van Dordrecht naar Meeuwen uitstreckte, met takken naar Werkendam (de Wierixwal) en Almskerk, terwijl eene voortzetting in het land van Meeuwen den naam Uutgrave droeg;

2°. dat het W. deel de grens vormde van de ambachten Merwede en Dubbeldam, als hoedanig in 1561 de nog bestaande Reeweg is vastgesteld;

3°. dat de weg voor een groot deel min of meer op Almskerk was gericht;

4°. dat de weg bij het in het Z.O. deel van den huidigen Emmikhovenschenpolder gelegen Oude Veer, de Alm kruisste, op een punt waarheen ook de ten deele nog bestaande wegen de Broekgraaf en de Middelgraaf gericht schijnen te zijn geweest;

5°. dat de weg over haar geheele lengte ambachtsgrens was en ten opzichte van de vroeger tot Kleef behorende heerlijkheid Altena zelfs de voormalige Hollandsche landsgrens;

6°. dat de iurisdictie der dijkgraven van Dussen en van Altena 26 roeden benoorden de Kornsche sluis scheidden, zoodat de Grave dit punt moet hebben gesneden.

Alles bijeen ruimschoots voldoende gegevens om ons althans in groote trekken eene duidelijke voorstelling van deze Grave te maken, al mag niet worden verzwegen, dat bij het bovenstaande de moeilijkheden voorloopig zijn terzijde gelaten, welke voortspruiten uit de vaak wisselende opgaven, omtrent den afstand van het middelste deel van de Grave tot den Merwededijk, waarvan trouwens al evenmin het geheele beloop vaststaat.

Wij kunnen aan de hand van bovenstaande punten een schetsmatig tracé van de Grave teekenen door van het slot Meeuwen een rechte lijn te trekken over het besproken 26 roeden benoorden de Kornsche sluis gelegen punt. Deze lijn bereikt den voormaligen Wierixwal bij het punt, dat sommige gegevens als het voormalige Zuidelijke uiteinde van den wal aanwijzen. Dit punt is tevens het begin van de Z. grens van de gemeente Werkendam, welke grens terug schijnt te gaan op die, welke het domeinbestuur uiteindelijk als Z. grens van het ambacht van dien naam heeft aanvaard. Daar het domein-

bestuur vaak getoond heeft, te velde de verschillende grenzen beter te kunnen vasthouden dan vele voormalige kaartteekenaars, acht ik de kans niet gering, dat deze Z. grens min of meer het beloop van een deel van de Grave weergeeft, al dient te worden vermeld, dat gezegde Z. ambachtsgrens, door vrijwel alle, trouwens onderling afwijkende oude getuigenissen, Noordelijker is getrokken.

Het lijkt echter minder waarschijnlijk, dat de Wierixwal voorbij de Grave naar het Z. zou zijn uitgesprongen. Trekken wij nu gezegde grens in W. richting door, dan komen wij uit nabij den Kop van het Land, niet ver van een punt, dat naar verdere gegevens uitwijzen, op de Grave lag. Mij dunkt, het voorgaande geeft een vrij stevig werkschema voor het verloop van onzen voormaligen weg. Verdere gegevens omtrent het nabij den Kop van het Land, ten Z. van de ambachten Crayesteyn, Langambacht en Kortambacht gelegen en, zooals wij straks zullen zien, hoogst belangrijke deel van de Grave kunnen worden ontleend aan het proces-verbaal van een in 1526/7 speciaal naar dezen weg ingesteld onderzoek. ¹⁾ Daar de hierin opgegeven raaiingen van op de Grave geplaatste bakens echter onvolledig en slordig zijn, kan men deze slechts gebruiken in verband met grootendeels zeer nauwkeurige gegevens omtrent de grenzen van Dubbeldam, welke o.m. zijn neergelegd in een proces-verbaal ²⁾ van 1530/4. Men komt dan, kort samengevat, tot het volgende resultaat. ³⁾ Wanneer de Reeweg (thans Platte weg) wordt doorgetrokken tot deze de zoogenaamde groote raai van Dubbeldam snijdt, verkrijgt men het „Oostersche punt” van het ambacht Dubbeldam. (Punt A).

Omtrent het preciese beloop van de op het N.W. eind van de Aloysenvischsteek gerichte groote raai van Dubbeldam heeft eenig verschil van meening geheerscht. De Reeweg in

1) Rekenkamer 740a. 2) Rekenkamer 741, fol. 326vo.

3) Men vergete bij het oplossen der gegeven raaiingen de in mijn Toelichting blz. 42 bewezen correctie van 13° niet, welke voor dien tijd voortspuit uit het gebruik van het magnetische Noorden. Ook neme men bij het navolgende in aanmerking, dat de afstanden, vooral de kleinere wel ongeveer juist zullen zijn, evenals vele der nauwkeurig op het kompas genomen raaiingen, maar dat uitdrukkingen als O. of Z.O. zonder nadere toevoeging stellig niet geheel nauwkeurig zijn bedoeld.

den Wioldrechtschenpolder vertegenwoordigt een der opvattingen, de iets Zuidelijker verloopende Raaisloot in den Aloysenpolder eene andere. Daardoor ontstaan kleine verschillen omtrent de preciese ligging van punt A. De sinds kort voor oplossing vatbare, aan de 16e eeuwsche grensomschrijving van Dubbeldam ontleende, raaingen van punt A geven dit punt nog weder eene andere ligging. Hoewel de verschillende voorgestane liggingen van punt A niet ver uiteenvallen, is de keuze van dit punt toch van invloed op het tracé van het meer O. deel van de Grave. Immers ten N.N.W. 4° ten N. (dat wil volgens het astronomische Noorden zeggen N. $5\frac{1}{2}^{\circ}$ ten W.) van A, lag op een afstand van 276 roeden, wat wij punt B zullen noemen. Dit punt raaide magnetisch O.Z.O. 2° ten Z. op een cirkelvormig eilandje „de Biesbos” genaamd, terwijl de afstand van B tot het hart van den Biesbos 258 roeden bedroeg. De Biesbos lag dus volgens deze gegevens¹⁾ in de Merwede, ten W. van den steiger van het motorpontveer naar den Kop van het Land. Daar het 5de baken aan de eene en het 6de baken aan de andere zijde (O.Z.O.) van den Biesbos was geplaatst en deze bakens slechts 93 roeden uiteen stonden, kan m.i. het 6de baken nooit al te ver van den omtrek van dit eilandje zijn verwijderd geweest. Een contrôle bestaat in de opgaaf, dat het 925 Alblasserwaardsche roeden (3851 M.) van den Slie-drechtschen dijk lag. Punt 6 is dus vrij aardig bepaald. Van baken 6 verliep de Grave, na een stompen uitspringenden hoek naar het Z. te hebben gevormd, over een lengte van 243 roeden „N.O. ten O. inne” naar baken 7, waarbij natuurlijk weder met eene correctie van 13° valt te rekenen. Van hier was het beloop meest Oostwaarts, voor ons dus 13° Zuidelijker. Het 294 R. min of meer ten O. van het 7de gelegen 9de baken was 925 R. (3851 M.) van den hoek van den Slie-drechtschen dijk verwijderd en is dus eveneens met vrij groote nauwkeurigheid aan te wijzen. Het blijkt vrijwel in het verlengde van de grens van Werkendam te liggen.

Omtrent het 10de baken bezitten wij geen bruikbare gegevens, terwijl die omtrent het meest Oostelijke baken dit plaatsen op 136 R. (570 M.) van het 9de en 2887 M. van het

1) Kan het Domeinbestuur de plaats soms nog aanwijzen?

oude dijkstaal van het Kortambacht. Deze gegevens schijnen dit meest Oostelijke baken van het proces-verbaal op korten afstand ten N.O. van het 9de te brengen. Verder Oostelijk hebben wij slechts fragmentarische en vaak tegenstrijdige gegevens, welke nog niet geheel verwerkt zijn.

Men heeft m.i. vaak te veel willen afleiden uit de in aantekeningen uit kohieren opgegeven oppervlakten der ambachten en daarbij over het hoofd gezien, dat de meeste kohieren de betalende morgens boeken en vaak aanzienlijke broek en rietlanden buiten beschouwing laten.

Gevolg hiervan en ook van het niet rekenen met het c. 1530 bestaande verschil van c. 13° tusschen het astronomische en het magnetische N. is, dat men de Grave veelal veel te N. heeft geteekend. Toch zijn iets N. tracé's het beste te rijmen met verschillende getuigenissen als zou de Z. grens van het ambacht Werkendam 600 of 700 R. van de kerk hebben gelegen, er is echter ook een 16e eeuwsch getuigenis, dat die grens op 800 R. plaatst.

Eene mogelijke nadere aansporing dit op 800 R. gelegen tracé te kiezen, zou verborgen kunnen liggen in eene min of meer Z.O.-N.W. verloopende sloot in den Prikpolder, welke weliswaar al evenmin van voor de overstroming kan dateeren, maar toch den indruk wekt, in zijn beloop een grens vast te houden. Deze sloot raait nu bijna recht op Meeuwen en slechts weinig Noordelijker dan het bekende punt bij de Kornsche sluis. Bovendien snijdt hij den Wierixwal eveneens ongeveer 800 roeden (c. 3339 M.) bezuiden de kerk van Werkendam. Zou soms hier een stuk van de door de Grave gevormde grens zijn bewaard gebleven? Zeer wel mogelijk is echter, dat ook deze sloot slechts een der vele latere opvattingen vertegenwoordigt. Een diepgaand archiefonderzoek kan misschien op al deze vragen het antwoord geven. Slechts het boven berekende middendeel van de Grave is m.i. voldoende nauwkeurig komen vast te staan.¹⁾

De keuze van het traject heeft, mits men niet, zooals ge-

1) Ik mag niet nalaten te wijzen op het opvallende feit, dat een met verwaarloozing van baken 11, door 7, 8 en 9 getrokken lijn vrijwel uitkomt bij het 26 R. benoorden de Kornsche sluis gelegen vaste punt van de Grave. Een zooveel Zuidelijker beloop sluit beter aan bij de door Altena in de 16e eeuw opgeëischte Zuidgrens.

woonlijk geschiedt, de Grave op grond van berekeningen omtrent de grootte der ten N. daarvan gelegen ambachten en met verwaarloozing der bovengenoemde correctie van 13° , veel te Noordelijk en veel te kronkelend teekent, gelukkig slechts matigen invloed op den totaal afstand, welke aanstonds van belang zal blijken. Daarom willen wij ons ditmaal niet inlaten met mogelijke kleinere afwijkingen van de hoofdrichting en slechts memoreeren, dat men de Grave meestal met een punt of tuit naar het Noorden teekent.

Alvorens over te gaan tot beschouwingen over den aard van de Grave, willen wij nog even het punt vermelden waar de Grave de rivier de Alm kruiste. Dit punt heette het Oude Veer, welke naam in later tijd op een ten N.W. van de huidige Kornsche sluis gelegen gors is overgegaan. De plaats van dit veer is daardoor althans globaal aan te wijzen. De nog bestaande wegen Broekgrave en Middelgrave wekken den indruk eveneens op dit veer gericht te zijn geweest.

2. Aard van de Grave

Zijn wij niet zonder moeite een en ander omtrent het beloop van de Grave te weten gekomen, thans wordt het tijd ons met den aard van dezen weg bezig te houden.

De naam Grave hangt oogenschijnlijk samen met het werkwoord graven, doch is in dit geval mogelijk eerst later met dit begrip in verbinding gebracht. De beteekenis was vaak sloot, gracht, of wetering, maar ook wel eens dam of weg.

Een voorbeeld van het voorlaatste vindt men in de Wildgrave bij Ede en van het laatste in de Broekgraaf en de Middelgraaf bij Almskerk.

Reeds voor de samendijking van den Groote- of Hollandsche waard, waren zoowel de Maas als de Alm en Merwede bedijkt, zoodat daardoor reeds ten Z.O. van de Merwede twee, zool niet verharde, dan toch bruikbare verbindingswegen van W. naar O. voorhanden waren. Dit maakte het zeer onwaarschijnlijk, dat men, in een tijd waarin weinig aan verkeersmiddelen werd gedaan, midden door het door deze dijken omsloten langgerekte, slechts drie tot vijf Kilometer breede, gebied uitsluitend ter wille van het doorgaande militaire- of handelsverkeer, een derde gelijk gericht traject zou

hebben tot stand gebracht. Zeer goed ware echter mogelijk, dat het middenstuk van de Grave uitsluitend het locale landbouwverkeer diende en bovendien de waterscheiding vormde voor de afwatering der Noordelijke en Zuidelijke ambachten, ¹⁾ maar noch bij het de heerlijkheid Merwede puntvormig afgrenzende Westelijke deel, noch bij het precies langs de grens van Altena verloopende O. deel schijnt deze opvatting te passen.

Zou men dus aan een dergelijk uitsluitend lokaal doel van de Grave willen vasthouden, dan dient men aan te nemen, dat deze weg niet ineens is tot stand gekomen, hetgeen m.i. de veronderstelling medebrengt, dat eerst de heerlijkheid Altena vlak langs hare geheele grens is bedijkt en dat men later bij de bedijking van het N. deel van den Hollandsche- of Groote waard den centralen weg van deze nieuwe bedijking aan den Z.W. hoek van gezegde Altenasche bedijking heeft aangesloten. Van bedijking van eene uitgestrekte vele dorpen bevattende heerlijkheid vlak langs haar grens is mij echter nimmer een voorbeeld onder de oogen gekomen en ik acht eene dergelijke bedijking van Altena dan ook zoo onwaarschijnlijk, dat ik dan nog eerder geneigd zou zijn aan te nemen, dat deze heerlijkheid op een na hare bedijking vallend oogenblik alle buitengronden aan Holland heeft moeten afstaan. Een veel eenvoudiger oplossing is echter, aan te nemen, dat de weg er eerder is geweest dan de bedijkingen en daardoor voorbestemd was als ambachtsgrens en heerlijkheidsgrens te dienen. Dan zou deze echter niet slechts ouder moeten zijn dan de erdoor begrensde ambachten, maar ook ouder dan de aanvankelijk tot Kleef behorende heerlijkheid Altena. Zulks is echter alleen mogelijk, indien wij minstens met een ouden Koningsweg te doen hebben. Dat zulks inderdaad het geval is, schijnt door het navolgende bevestigd te worden.

Ten eerste werd, zooals elders door mij werd betoogd, het W. deel van de Grave ten Z.W. van de Heerlijkheid Merwede in 1064 's-Gravenwiel genoemd, hetgeen, waar ook de overige dijken, hoe vreemd dit ook lijkt, in afwijking van de gewone beteekenis van dit woord, met den lokalen naam wiel

1) Niet uitgesloten is zelfs, dat de sloot ten Z. langs dit deel van de Grave eene leiding was voor den waterafvoer naar de Dubbel.

werden aangeduid, ¹⁾ 's-Gravendijk beteekende, terwijl het onderhoud van dit stuk dijk tot dien datum bij den graaf moet hebben berust, wat goed zou passen bij het karakter van Koningsweg. ²⁾ Ook de spitse vorm van het ambacht Merwede kan bezwaarlijk expresselijk zijn uitgedacht. Dat dit deel van de Grave in het jaar 1101 reeds bestond, blijkt daaruit, dat de Grave later de N. grens vormde van de oude, de latere ambachten Dubbeldam (W. Toloyen), (O.) Toloyen en Polre ³⁾ omvattende, heerlijkheid Toloyen, terwijl deze heerlijkheid is voortgekomen uit de schenking van „Thiedradeskerken, sitam juxta Duble”, aan St. Jan in 1101. Immers in eene bevestigingsoorkonde van 1216 wordt klaarblijkelijk hetzelfde goed Duble genoemd.

Ten tweede is opvallend, dat de in middeleeuwsche bronnen genoemde, bij het Zwijndrechtsche veer beginnende, bijna rechte Langeweg in den Zwijndrechtschewaard vrijwel in het verlengde ligt van het lange rechte W. deel van de Grave, ⁴⁾ terwijl ten derde deze laatste doorgetrokken dwars door de Dordtsche huizen heen, naar het schijnt, juist uitkomt bij de Dordtsche zijde van gezegd veer, hetgeen in verband met het voorgaande er op zou wijzen, dat de weg ouder is dan Dordrecht. Nu is echter de Zwijndrechtschewaard, na eenigen tijd overstroomd te zijn geweest, in 1331 herdijkt, hetgeen zou doen vermoeden, dat gezegde Langeweg, welke eveneens ambachtsgrens was, eerst toen tot stand is gekomen. Dit ware zeer zeker een krachtig argument voor de boven verworpen zuiver waterstaatkundige opvatting van de Grave. Men moet echter niet vergeten, dat dergelijke herdijkingen uiteraard, zoo eenigzins doenlijk, op de oude voor een deel nog aanwezige dijkstalen plaats hadden, zoodat het lang niet onmoge-

1) Het feit, dat Wendelnesse in oude bronnen ook als Wielnesse voorkomt, deed mij veronderstellen, dat wiel ook hier eene samentrekking van wendel was. Dit schijnt echter eene taalkundige ketterij te zijn.

2) De naam zou dan eerst later in verband zijn gebracht met graven (spitten).

3) Toelichting, blz. 55, 56.

4) Om nauwkeurig te zijn, het N.W. deel van dezen weg ligt in het verlengde van de lijn Maasland-Barendrecht, het middelste deel in het verlengde van den Reeweg. Een en ander komt op het nieuwe blad IV (Holland, Zeeland enz in 1300) van den Historischen Atlas, ten deele door de kleine schaal ten deele door de teekening zelve onvoldoende uit.

lijk is, dat de grondslag voor den Langeweg nog aanwezig was.

Maar, zal men vragen, waar bleef die Koningsweg dan verder? Inderdaad een dergelijke weg moet een aanzienlijker doel gediend hebben, dan het bereiken van een willekeurig dorpje. M.i. dient men dan ook het verdere verloop te zoeken langs de geheel rechte O. grens van de gemeente Barendrecht, welke, zoo zij althans niet door grensafbakening na overstroming, is ontstaan, den indruk wekt een weg of dam te zijn geweest en verder langs den O. dijk van de voormalige, thans een deel van den polder Nieuwland met het Zomerland vormende, breede kreek, welke nog in het terrein is afgespiegeld, naar IJsselmonde en het nog terzake van zijn ouderdom in den volksmond spreekwoordelijke Kralingsche veer. ¹⁾ De aldus geprojecteerde weg zou dan langs Oude veer aan de Alm, Dordrecht (drecht = overtochtsplaats) ²⁾ en Swindrecht naar Kralingsche veer gaan, namen, welke alle betrekking hebben op het verkeer.

Ten slotte kan worden opgemerkt, dat de strijd in de 11de eeuw tusschen Holland en Utrecht gevoerd, zich voor een groot deel langs deze route heen en terug bewoog, hetgeen de stichting van het kasteel IJsselmonde aan het Stichtsche eindpunt door den bisschop en die van Dordrecht door den graaf verklaart. Mij dunkt, er is dus alle aanleiding de Grave voor een zeer ouden verkeersweg te houden en waar van samenwerking van naburige potentiaatjes nog wel geen sprake zal zijn geweest, voor een ouden Koningsweg.

Nu werd in de meer genoemde Toelichting (pag. 56 e.v.) voornamelijk aan de hand van de ligging der kerkelijke goederen van St. Paulus en van St. Jan, uitvoerig aangetoond, dat het land Duble, met de plaats Thiedradeskerke, niet zooals tot nog toe steeds is geschied, bij Heerjansdam in den Zwijndrechtschewaard moet worden gezocht, ³⁾ maar met stelligheid ten Z.O. van Dordrecht aan de Dubbel, terwijl ik meende

1) Men lette op de beide volksuitdrukkingen „zoo oud als de weg naar Rome” en „zoo oud als het Kralingsche veer”.

2) De naam Dordrecht kan zeer wel als naam van een veer over of door een watertje de Deur of Dore hebben bestaan, voor het ontstaan van de stad.

3) Ramaer, Geografische Geschiedenis van Holland bezuiden de Lek en de Nieuwe Maas in de Middeleeuwen, pag. 212. (Zie ook pag. 94 en de kaart). J. van Oudenhoven zocht het echter reeds aan de Dubbel.

de plaats Duple (Doble), Dovelkerk – kerkelijk mogelijk met den aan de gelijknamige dochter van Karel de Groote ontleenden naam Thiedradeskerke genoemd – in Oost Toloyen nabij de Dubbel en de Grave te moeten plaatsen, derhalve niet ver van den Kop van het Land.

Wanneer men let op den bovengenoemden haak, welke de Grave tusschen de bovenbesproken bakens 5 en 7 in Zuidelijke richting maakte, een haak welke sterk den indruk wekt, dat de algemeene richting slechts voor korten tijd werd verlaten om een bepaald doel te bereiken, is de plaats van Duple dunkt mij zelfs vrij nauwkeurig aan te wijzen. Bij bakens 6 niet ver van den Nieuwe-Merwedeeoever van het Zuidelijk deel van den Spieringspolder, dient n.f. het oude Duple of Thiedradeskerke te worden gezocht.

Verstouten wij ons nu, te veronderstellen, dat dit Duple (Doble) het oude Romeinsche, op de Peutinger tabel voorkomende, Tablae (Täblaë?) zou zijn en zetten wij van Duple (bakens 6) uitgaande, de op dien reiswijzer gegeven afstanden tot de volgende stations in leugae van 2,2 K.M. uit naar het Oosten langs het bovenbenaderde tracé van de Grave en verder O. langs den vroegeren Maasloop en naar het Westen over Lange Weg, Kralingsche veer, Crooswijk en Overschie naar Vlaardingen of Vlaardingerambacht – dus om het voormalige Rotterdamsche moerasgebied – dan komen wij, tot onze groote verrassing – met een geringe speling voor bochten – respectievelijk in Heesbeen (oudtijds ook wel Hasibenna gespeld), dat wij dan oogenschijnlijk voor Caspingium¹⁾ zouden mogen houden en in Vlaardingen of Vlaardingerambacht, dat dan Flenium zou zijn. Waar bovendien de afstand van Vlaardingerambacht over Maasland en Naaldwijk tot Arendsburg – berekend langs het door Dr. Beekman als voortzetting van de Vliet tusschen Voorburg en Naaldwijk veronderstelde Romeinsche scheepvaartkanaal – overeenkomt met den voor Flenium-Forum Hadriani opgegeven afstand van 12 leugae (ruim 26 K.M.), is er dunkt mij veel verleide-

1) Heesbeen lag aanvankelijk ten N. van de Maas. Men ziet nog op de topografische kaart ten Z. van Heesbeen een watertje het Oude Maasje. Voor de weergave van de Germaansche h door de dan vermoedelijk geaspireerde Latijnsche c kan als bewezen voorbeeld worden aangevoerd Carvo voor Herwen.

lijks in de geopperde veronderstelling, dat de Grave niet slechts deel uitmaakte van een ouden Koningsweg, maar van de langgezochte Zuidelijke route van de Peutingertabel.¹⁾

Men zal nu begrijpen, waarom het van zooveel belang was te constateeren, dat de Waal voorheen een Zuidelijker beloop had dan de Merwede, immers dit brengt mede, dat het middenstuk van de Grave niet ver van den Zuidelijken oever van de Waal liep. De op ettelijke kaarten aangegeven vreemde naar het Noorden gerichte tuit van de Grave, welke wij ter hoogte van het ambacht Houweninge waarnemen, zou dan, indien men ten minste in de in het algemeen sterk uiteenloopende kaarten eenig vertrouwen mag stellen, kunnen aangeven, dat de weg hier afboog naar een onmiddellijk aan de Waal gelegen havenplaats.

Op het voorgaande terugblikkende, wil het mij voorkomen, dat er inderdaad aanleiding is aan te nemen, dat de Peutingerroute het bovengeschetste tracé heeft gevolgd, dat, vooral in den oorspronkelijken opzet, inderdaad groote praktische en strategische voordeelen schijnt te hebben vereenigd.

In de eerste plaats toch werd het oversteken van breede wateren zooveel mogelijk vermeden. Elders²⁾ heb ik aangetoond, dat er zelfs nog in de 12e eeuw tusschen Dordrecht en Zwijndrecht geen diep water bestond, doch een baai met hoogstens een geregeld droogvallende getijdegeul, een zwin. Aan het oversteken van de mogelijk reeds in Waal en Barendswaal verdeelde rivier de Waal³⁾ en van het verlengde van den IJssel was niet te ontkomen. Toch was een overtocht over deze rivieren – over de tweede genoemde bij Barendrecht – blijkbaar veel minder te vreezen, dan die over den later bij Vlaardingen ontstanen zeeboezem.

Strategisch bood de geschetste weg groote voordeelen,

1) Temeer waar men dan misschien zou mogen aannemen, dat de Wierixwal deel uitmaakte van den door Prof. H. van de Weerd (Gesch. v. Vlaanderen I, 60) veronderstelden niet gereed gekomen Romeinschen weg Bavay-Assche-Utrecht.

2) In een artikel in de Bijdragen van Vaderlandsche Geschiedenis, 1939.

3) Deze verdeeling meen ik bovenstrooms van den mond in de Alblas te moeten zoeken. Omtrent de ten O. van de Noord te zoeken verbinding tusschen de Oude A. en den benedenloop van de Alblas durf ik mij nog niet uit te spreken.

immers van Heesbeen naar Meeuwen werd de Maas gevolgd, waarna schuin werd overgestoken naar de toenmalige Waal, vervolgens werd weder de Dubbel bereikt, zoodat contact met de vloot steeds mogelijk was. Van Vlaardingen zal de weg vermoedelijk recht door zijn gegaan naar het mogelijk aan de Maas gelegen dorp Maasland en vandaar over Naaldwijk langs den Maasover naar den Maasmond bij Monster (Masemude), terwijl een aftakking langs de Vliet naar het vlootstation bij Arendsberg ging.

Gezegde m.i. meest voor de hand liggende doortrekking van het hervonden tracé brengt de onderstelling mede, dat de in de middeleeuwen niet onbelangrijke zeeboezem de Liora tijdens den aanleg van den weg, nog niet bestond. Dit viel reeds af te leiden uit het bovengenoemde scheepvaartkanaal, dat immers naast de diep het land inspringende Liora weinig zin zou hebben gehad, daar men dan het kanaal door het iets Oostelijker te richten op de Liora ongeveer 4 K.M. korter had kunnen maken. Er moet derhalve na het tot stand komen van gezegd kanaal van uit den Maasmond een belangrijke inbraak in N.O. richting hebben plaats gehad, waardoor de Liora ontstond of verbreed werd.

Al stellen wij ons de deelen van de gereconstrueerde Romeinsche heirbaan geenszins zoo kaarsrecht voor, als de schetskaart aangeeft, toch blijft het verbluffend te zien hoe het geschetste tracé, waarvan de grondrichting een van Dussen over Barendrecht naar Maasland gerichte raaklijn aan Maas en Dubbel moet zijn geweest, als eene moderne autostrada op het doel afging.

Men dient er zich echter rekenschap van te geven, dat een weg door dit gebied, wilde deze zomer en winter begaanbaar zijn, min of meer het karakter van een dam moet hebben gehad. Dit moet van zelf hebben medegebracht, dat men den weg, welke eene enorme hoeveelheid arbeid vertegenwoordigde, zoo recht als de terreinomstandigheden zulks toelieten, op het doel richtte, temeer, waar bedijkingen, welke tot een gedeeltelijken omweg hadden kunnen verlokken, stellig nog niet bestonden. Kleine richtingsveranderingen kunnen bovendien correcties zijn, noodig gemaakt door de moeilijkheid bij het gebruik van gebrekkige instrumenten de

richting op een onzichtbaar doel zuiver aan te houden. Waar bij den aanleg van het ons minder bekende, tusschen Duple en Meeuwen gelegen deel van de Grave dezelfde motieven moeten hebben gegolden, mag men m.i. ook hier lange vrijwel rechte wegvakken verwachten ¹⁾).

Onze slotconclusie moet zijn, dat het traceeren en aanleggen van dezen weg een geniale daad is geweest, waarbij echter het Romeinsche genie toch nog onvoldoende rekenschap heeft gehouden met de geweldige natuurkrachten, welke wind en water in ons vaderland vormen, zoodat in het prachtige rechte traject toch na eenigen tijd een groote boog naar het N. moest worden aangebracht.

Hoewel ik mij overigens in het tracé ten O. van Heesbeen niet wil verdiepen, moge toch nog een tweetal opmerkingen plaats vinden. De eerste is, dat toen de hoofdstroom van de Maas nog door den Hollandschewaard liep, de rivier tusschen Neder-Hemert en Woudrichem, althans ten deele en als Maasarm, nog niet bestond; de tweede opmerking betreft het feit, dat men ten O. van Heesbeen dezelfde moeilijkheid ondervindt, welke zich bij de interpretatie van de N. Peutinger route voordoet, nl. dat de gegeven totaalafstand ten opzichte van de werkelijke afstanden te groot is. Mogelijk is zulks te verklaren door een of meer fouten in de cijfers van de tabel, maar het hierboven gegeven voorbeeld van den langen omweg over Overschie, dient toch tot voorzichtigheid te manen, daar het mogelijk is, dat ook in dit O. deel eene overstroming een deel van den weg onbruikbaar heeft gemaakt, zoodat dat een groote omweg noodig was om het doel, Nijmegen, te bereiken.

1) Het is volstrekt niet gezegd, dat alle eventueele afwijkingen van het hoofdtracé tot den oorspronkelijken weg behoorden.